

Pregledni članak

UDK: 341.231.14:061.2

061.2(497.5):341.231.14

Primljeno u uredništvo: 17. prosinca 2008.

Prihvaćeno za tisak: 15. siječnja 2009.

Helsinški pokret i njegovi dosezi: od Hladnog rata do suvremene Hrvatske

TIN GAZIVODA*

Sažetak

Od početnog sovjetskog zanosa idejom utemeljenja Sveeuropske sigurnosne asocijacije, višegodišnja pregovaranja na međudržavnoj razini dovela su do dokumenta koji omogućuje građanima država potpisnica da nadziru kako njihove vlade provode preuzete obveze. Između ostaloga, potpisom na *Završni helsinški akt* zemlje istočnog bloka po prvi su put 'prihvatile' ideju da ljudska prava nisu isključivo 'unutarnja stvar' svake države. *Helsinškim aktom* službeno je osnovana prva međunarodna organizacija koja je okupljala predstavnike vodećih država iz 'kapitalističkog zapada' i 'komunističkog istoka'. Istodobno, Helsinškim aktom ohrabreni su brojni disidenti i borci za ljudska prava u zatvorenim društvima Istočne Europe i Sovjetskog Saveza, te utemeljeni helsinški odbori građana okupljenih kako bi motrili do koje mjere njihove vlade u stvarnosti provode svoje obveze na području ljudskih prava. Nekoliko godina kasnije, u jesen 1982., utemeljen je i mehanizam za koordinaciju napora nastalih helsinških odbora na međunarodnoj razini – Međunarodna helsinška federacija za ljudska prava.

Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina proteklog stoljeća diljem Istočne Evrope, a dijelom i u bivšem Sovjetskom Savezu, postupno jačaju aktivnosti Helsinških odbora, ali i raznih drugih kulturnih, ekoloških i mirovnjačkih inicijativa, te pojedinaca – disidenata. Šireći prostor slobode i štiteći temeljna ljudska prava pojedinaca, te su građanske inicijative pridonijele procesu rušenja, tj. 'urušavanja', jednostranačkih komunističkih/socijalističkih režima. U tom kontekstu, *Završni helsinški akt* u mnogome je služio kao oslonac za napore aktivista za ljudska prava. Konačni raspad istočnog bloka istodobno je doveo i do rasplamsavanja međuetničkih sukoba. Dok je Jugoslavenski helsinški odbor

*

Mr. sc. Tin Gazivoda, ravnatelj Centra za ljudska prava, e-mail: tgazivoda@human-rights.hr

nestao u vihoru raspada druge Jugoslavije, ni vladini (KESS, tj. OESS) ni nevladini helsinški mehanizmi, nisu spriječili najgrublja kršenja ljudskih prava diljem bivše Jugoslavije. Prepoznajući potrebu da se dosljedno štite i zagovaraju prava svih građana/ki Hrvatske neovisno o njihovoj pripadnosti, 31. ožujka 1993. osnovan je Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava (u daljnjem tekstu HHO). Unatoč raznim poteškoćama u proteklih petnaest godina HHO je postao ključno mjesto zaštite ljudskih prava u Hrvatskoj. Cilj je stoga ovoga članka ukazati na ulogu i dosege Helsinškog pokreta u cjelini ali i Hrvatskog helsinškog odbora za ljudska prava u kontekstu suvremene Hrvatske.

Ključne riječi: Završni Helsinški akt, OESS, Helsinški pokret, ljudska prava, Međunarodna Helsinška Federacija za ljudska prava (IHF), HHO

Uvodne napomene

Završnim helsinškim aktom zapravo je službeno priznat tadašnji *status quo* u odnosima istoka i zapada u Europi ali su i otvorena vrata za poticanje procesa urušavanja jednopartijskih komunističkih režima putem zahtjeva na području ljudskih prava, te pozivanja na odredbe *Helsinškog akta* koje po prvi puta nastoje dokinuti načelo nemiješanja u unutarnja pitanja država kada je riječ o području ljudskih prava i temeljnih sloboda. Radovan Vukadinović ukazuje na to da su "pod utjecajem novih evropskih kretanja istočnoevropske države bile na određen način prisiljene da svoje unutrašnje odredbe, koje zadiru u vrlo osjetljive političko-ideološke odnose, prilagođavaju zapadnim standardima" (Vukadinović, 1976., str. 169). Tijekom godina redoviti nadzorni sastanci Konferencije za europsku sigurnost i suradnju (KESS) postupno su prerasli u institucionalno mnogo razvijeniju Organizaciju za europsku sigurnost i suradnju (OESS).

Kao što je poznato, proteklih tridesetak godina OESS je osnovao specijalizirane urede u Beču, Varšavi i Den Haagu, vodio brojne terenske misije (od Hrvatske do Gruzije), povećao broj članica s hladnoratovskih 35 na današnjih 53, te doživio i proživio razne krize, blokade i reforme. Rezimirajući spomenute promjene unutar Organizacije za europsku sigurnost i suradnju, Arie Bloed zaključuje kako je riječ o "transformaciji iz dominantno euroatlantske institucije u euroazijsko-atlantsku instituciju, u kojoj problemi vezani za Srednju Aziju i Kavkaz zauzimaju sve važnije mjesto" (Bloed, 1993., str. 2).

Nastanak i razvoj Helsinškog pokreta

U ovome članku nastojat ćemo sagledati dosege utjecaja nevladinog pokreta koji se razvio na temelju završnog *Helsinškog akta*, od razdoblja hladnoratovskih blokovskih sukoba sve do etnonacionalnih ratova i suvremene Hrvatske. U tom je kontekstu važno odmah naglasiti da su vrlo značajne građanske inicijative i neformalni odbori za ljudska prava u pojedinim državama istočne Europe i Sovjetskog Saveza djelovali i prije no što je završni *Helsinški akt* potpisan. Štoviše, mnogi su se disidentski pokreti i građanske inicijative nastavile razvijati praktički bez ikakve vezanosti za mehanizme koji su proizašli iz *Helsinškog akta*. Međutim, *Završni helsinški akt* istodobno je dodatno ohrabrio napore boraca za ljudska prava diljem područja OESS-a, te omogućio stvaranje međunarodne organizacije koja je nastojala koordinirati napore nastalih Helsinških odbora i pružati podršku onima među njima koji su takvu podršku u određenom trenutku najviše trebali.

Osnovna teza disidenata i aktivista koji su osnovali helsinške odbore u zemljama potpisnicama *Završnog helsinškog akta* bila je ta da se koncept stvaranja međunarodnog građanskog pokreta za nadzor provedbe odredbi *Završnog akta* zasniva na samom tekstu tog jedinstvenog dokumenta. Načelo VII. *Završnog helsinškog akta* jasno govori o pravu građana da "(...) znaju za svoja prava i djeluju u smislu ostvarenja tih prava" (*Report*, Bellagio, 1982., str. 1). Upravo je navedena odredba potaknula Yuriya Orlova i grupu sovjetskih disidenata da osnuju prvi helsinški odbor – Moskovsku helsinšku grupu. U svojem osnivačkom dokumentu Moskovska je helsinška grupa "(...) pozvala javnost drugih država potpisnica da osnuju nacionalne odbore za promociju potpunog poštivanja Helsinškog dogovora sa strane vlada svojih država" (isto). Već je tada Moskovska helsinška grupa izrazila nadu da će se utemeljiti odgovarajući međunarodni odbor ili savez. Kada je riječ o društveno-političkim korijenima Moskovske helsinške grupe, Yuri Orlov smatra da je "osnivanje Moskovske helsinške grupe iskaz autentičnih lokalnih težnji za slobodom i ljudskim pravima".¹ Kao jedan od najjačih argumenata u prilog te teze Orlov podsjeća da je Sovjetski Savez tada bio u gotovo potpunoj informacijskoj blokadi, te da se *Završni helsinški akt* u datom trenutku jednostavno nametnuo kao gotovo idealan dokument za zagovaranje osnovnih ljudskih prava i sloboda u kontekstu zatvorenog društva tadašnjeg Sovjetskog Saveza.² Ne samo da ne postoje nikakvi vjerodostojni dokumenti koji bi mogli potvrditi vanjski utjecaj na proces utemeljenja Moskovske helsinške grupe, već je tako što doista teško i zamisliti u uvjetima

1

Interview T. Gazivode s Yurijem Orlovom, osnivačem Moskovske helsinške grupe i počasnim predsjednikom Međunarodne helsinške federacije za ljudska prava, održan dana 12. studenog 2001. godine u Zagrebu tijekom zasjedanja godišnje skupštine Međunarodne helsinške federacije za ljudska prava. Dokumentirana bilješka.

2

Isto.

izolacije koji su vladali u Sovjetskom Savezu sredinom sedamdesetih godina proteklog stoljeća.

Nedugo nakon utemeljenja Moskvske helsinške grupe slični su odbori utemeljeni u drugim dijelovima Sovjetskog Saveza (Ukrajina, Gruzija, Litva i Armenija), kao i u Čehoslovačkoj, te Poljskoj (*Report*, Bellagio, 1982., str. 1). U svojoj knjizi *Uzbuna i nada*, izdanoj 1978., Andrej Sakharov ponovno je istaknuo svoj poziv za osnivanje međunarodnog odbora koji bi bio u stanju pomoći ugroženim aktivistima u zemljama Istočne Europe (isto).³ Aktivisti za ljudska prava iz zapadnih zemalja pozitivno su odgovorili na Sakharovljev poziv, te su u kratkom razdoblju osnovani odbori u Norveškoj, Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi, Nizozemskoj i Francuskoj. Aktivnosti su tih odbora ubrzano rasle u okruženju demokratskih političkih sustava država unutar kojih su nastali, ali su u samim počecima svojega rada odbori djelovali nezavisno jedni od drugih. U tom razdoblju vodeći aktivisti zapadnih odbora međusobno su komunicirali, pri čemu je važno istaknuti vezu između američkih i norveških aktivista. No, unatoč svemu navedenome, ne može se govoriti o koordinaciji aktivnosti na razini djelovanja odbora kao takvih.

Utemeljenje Međunarodne helsinške federacije za ljudska prava

U skladu s postepenim razvijanjem svijesti na Zapadu o dugoročnom potencijalu Helsinškog pokreta, u Sjedinjenim se Američkim Državama počela razvijati podrška Sakharovljevoj inicijativi za uspostavljanje neke vrste međunarodne organizacije helsinških odbora. Tako su 1981. dvije velike američke zaklade, Rockefeller i Ford, odlučile financijski podržati ta nastojanja. Nakon što su organizirali niz posjeta aktivista Američkog helsinškog odbora raznim europskim državama, čiji je glavni cilj bio pokušati identificirati pojedince i grupe aktivista koji bi se mogli uključiti u projekt stvaranja međunarodne asocijacije odbora za nadzor provedbe *Helsinškog akta*, te su dvije zaklade odlučile podržati odražavanje međunarodne konferencije u Bellagiu u rujnu 1982. U ovome dijelu povijesti Helsinškog pokreta važno je primijetiti podršku američkih zaklada procesu stvaranja Međunarodne helsinške federacije, a time i mogući posredni utjecaj američke vanjske politike na tijek procesa.

Aktivisti Američkog helsinškog odbora imali su razmjerno jasne kriterije za potencijalne sudionike planirane konferencije.⁴ Sama konferencija helsin-

3

"I appeal for the creation of a unified international committee to defend all Helsinki Watch Group members, to bring together the forces of several groups at work". Dr. Andrey Sakharov, navedeno prema *Report International Citizens Helsinki Watch Conference*, Bellagio, 1982., str. 1.

4

Kriteriji za odabir sudionika međunarodne konferencije u Bellagiu i potencijalno budućih članova/ica međunarodne asocijacije Helsinških odbora bili su sljedeći: "1. People of influence with an established record of effective activity in their own countries; 2. Genuinely concerned with fighting human rights

ških odbora u konačnici se održala od 6. do 10. rujna 1982. godine u mjestu Bellagio (jezero Como, Italija) uz prisustvo 22 sudionika iz 18 država i 4 promatrača. Valja istaknuti da su Mađarska i Jugoslavija, za razliku od ostalih zemalja Istočne Europe, dopustile dolazak 'svojih' sudionika na konferenciju, dok su aktivisti koji su 'predstavljali' ostale zemlje Istočne Europe odavno živjeli u egzilu. Sama konferencija bila je vrlo dinamična i puna sadržajnih rasprava o aktualnim dilemama vezano za aktivnosti građanskih inicijativa na području ljudskih prava: da li će se i u kojoj mjeri države potpisnice *Helsinškog akta* u praksi uspjeti sakriti iza načela zabrane miješanja u 'unutrašnje poslove država', kako štititi prava ugroženih pojedinaca i koristiti pojedinačne slučajeve za zagovaranje ljudskih prava na sustavnoj razini, koliko je snažna veza između anti-komunističkih politika zapadnih zemalja s djelovanjem helsinških odbora iz tih zemalja, da li postoje posebni odnosi među pojedinim istočnim odborima, te koja je prihvatljiva razina državne financijske podrške za aktivnosti kako pojedinačnih helsinških odbora tako i buduće međunarodne organizacije? Kada je riječ o zalaganju zapadnih vlada za ljudska prava, N. Zakošek zaključuje:

"Dakako, u tom se razdoblju mnogi zapadni političari i vlade u tematiziranju problema ljudskih prava često rukovode interesom slabljenja svojih blokovskih suparnika (dok se zanemaruju kršenja ljudskih prava u prijateljskim državama trećeg svijeta, koja su marginalna u blokovskom sukobu). No, ipak je i tako politički usmjereno bavljenje ljudskim pravima pridonijelo stvaranju univerzalne svijesti o njihovoj važnosti" (*Rat i ljudska prava*, 1993., str. 5).

Dosezi Helsinškog pokreta u vrijeme Hladnog rata

Kada je riječ o naporima disidenata i predstavnika građanskih inicijativa za ljudska prava iz zatvorenih društava istoka, razina autentičnosti njihova aktivizma bila je veća, iako su postojali jasni kanali komunikacije i utjecaja između vlada i donatorskih organizacija s jedne, te građanskih odbora za ljudska prava i disidenata s druge strane. Iako je Jugoslavenski helsinški odbor počeo javno djelovati tek u drugoj polovici osamdesetih godina proteklog stoljeća, njegov predsjednik, beogradski odvjetnik Srđa Popović, sudjelovao je na osnivačkoj skupštini Međunarodne helsinške Federacije. Govoreći o dalekosežnoj važnosti *Završnog helsinškog akta* Popović je recentno izjavio: "(...) ali kada su potpisani helsinški sporazumi, odnosno njihova treća 'košara', koja garantira ljudska prava, makar i iz političkih razloga, to je bio velik poklon za ljude koji su unutar zemalja trpjeli represiju. Moglo se pozivati na nešto

abuse wherever it occurs, including violations within their own countries; 3. Private citizens not closely identified with their governments or with a specific political party; 4. Committed to continue working after the conference in order to establish or strengthen Helsinki human rights groups within their own countries."

što je bilo obaveza države, što je izvan njenog suvereniteta."⁵ Dakle, od Orlova do Popovića i drugih aktivista diljem istočne Europe, *Završni helsinški akt* je bio doživljen kao dobrodošla i politički moćna alatka za dosljedni aktivizam u konkretnim slučajevima kršenja ljudskih prava.

Nakon razdoblja u kojemu su, uz mnogo dilema ali i direktne represije, osnovani helsinški odbori u pojedinim državama istočne i zapadne Europe, a uskoro potom i Međunarodna helsinška federacija tih odbora, Helsinški pokret tijekom osamdesetih godina proteklog stoljeća postupno je uzimao maha. Sve češće bi predstavnici helsinških odbora uspijevali nametnuti pojedinačne slučajeve kršenja ljudskih prava kao temu rasprava službenih popratnih konferencija KESS-a, a razni izvještaji aktivista Helsinškog pokreta – bilo tematski bilo opći godišnji izvještaji o stanju ljudskih prava u pojedinim državama članicama – postajali su sve utjecajniji. U pripremi za održavanje redovne konferencije KESS-a o provedbi *Helsinškog akta* koja je započela u Beču u studenom 1986. novo osnovani sekretarijat Međunarodne helsinške federacije za ljudska prava (IHF) pripremio je niz izvještaja sa zajedničkim nazivom *Kršenja helsinškog akta*. Sjednica KESS-a u Beču bila je treća konferencija tog tipa na kojoj su sudjelovali predstavnici svih 35 država potpisnica. Već spomenuti niz izvještaja o kršenjima *Helsinškog akta* bavio se osobito grubim kršenjima njegovih odredbi, te je pokrивao sljedeće države: Bugarsku, Čehoslovačku, Istočnu Njemačku, Mađarsku, Poljsku, Rumunjsku, Tursku, Sovjetski Savez i Jugoslaviju. Urednici su posebno istaknuli kako su spomenute države izdvojene zbog toga što su kršenja *Helsinškog akta* koja su se zbila u njima vrlo ozbiljna kršenja temeljnih ljudskih prava naznačenih u *Završnom helsinškom aktu*.

Takvi su izvještaji Međunarodne helsinške federacije za ljudska prava postupno bivali sve ozbiljnije razmatrani sa strane predstavnika država članica KESS-a. Pritom je posebno važno istaknuti kako su predstavnici država shvatili kako je riječ o ozbiljnim izvještajima koji su se temeljili na provjerenim informacijama o konkretnim slučajevima kršenja ljudskih prava. Izvještaji su u najvećoj mjeri pripremljeni na osnovi triju izvora:

1. Informacije dobivene od predstavnika drugih zemalja, posebno zapadnih, i predstavnika raznih međunarodnih organizacija;

2. Informacije dobivene od boraca za ljudska prava i disidenata koji su živjeli na Zapadu;

3. Informacije dobivene od boraca za ljudska prava i disidenata koji su živjeli u zemljama o kojima je riječ, bilo kao aktivisti helsinških odbora ili kao aktivisti nekih drugih formalnih i neformalnih organizacija.

Kako su urednici u uvodnom dijelu spomenutih izvještaja napomenuli "iako ne postoje nikakvi pravni mehanizmi za prisilu provedbe odredbi Helsinškog akta, njegova moralna snaga nastavlja se jačati." (*Violations of the Helsinki Accords: USSR, 1986.*, str. V).

5

Popović Srđa, interview dan Srđanu Dvorniku, Zamirzine, 22. kolovoza 2008.

Od procesa prisilne bugarizacije pripadnika turske zajednice u Bugarskoj, masovnih hapšenja članova Povelje 77 ali i alternativnih kulturnih grupacija u Čehoslovačkoj, ubijanja stotina te kažnjavanja više od 60.000 osoba zbog pokušaja prelaska granice iz Istočne u Zapadnu Njemačku, 'mekane represije' mađarskih vlasti koja se usredotočila na ograničenja u području slobode izražavanja, govora i kretanja, uvođenje izvanrednog stanja i masovna hapšenja kao odgovor na čuveni poljski pokret Solidarnost pa sve do 'tvrde represije', tj. zatvorskih kazni i prisilnih preseljenja u kontekstu poznatih političkih procesa Sovjetskog Saveza, aktivisti Helsinškog pokreta uspjeli su evidentirati i predstaviti izuzetno značajnu količinu informacija o kršenjima ljudskih prava u pojedinim državama članicama OESS-a tijekom osamdesetih godina proteklog stoljeća. U tom kontekstu, Jugoslavija u razdoblju nakon potpisivanja završnog *Helsinškog akta* nameće se kao poseban slučaj. U Jugoslaviji je istodobno postojala razina slobode kretanja unutar i izvan zemlje o kakvoj su građani drugih država Istočne Europe i Sovjetskog Saveza mogli samo maštati, ali i stotine političkih zatvorenika po čemu bi tadašnju Jugoslaviju trebalo svrstati među represivnije režime tog razdoblja.

U izvještaju o stanju ljudskih prava u Jugoslaviji 1986. godine, Međunarodna helsinška federacija za ljudska prava zaključuje da je riječ o dosta miješanoj slici. Titova je smrt ostavila duboke tragove na razvoj društveno-političke situacije u Jugoslaviji, te je uzdrmala postojeće strukture državne vlasti. U takvoj situaciji, disidenti, pa čak i razne inicijative koje se mogu smatrati dijelom civilnog društva u nastanku, pronalaze nove načine izražavanja i pokušavaju proširiti prostor za slobodno djelovanje. Državne vlasti tijekom osamdesetih počinju popuštati pred ovakvim inicijativama, te dopuštaju nezavisna javna okupljanja (poput prosvjeda zbog katastrofe u nuklearnoj elektrani Chernobyl), kao i građenje novih vjerskih objekata – srpske pravoslavne crkve i džamije, a čuveni slučaj 'Beogradske šestorke' dobiva, dakako u relativnom smislu, pozitivan epilog povlačenjem optužnice protiv četiriju osoba i izricanjem manjih kazni preostaloj dvojici. Međutim, državni aparat istodobno nastavlja s progonima, kažnjavanjem i zatvaranjem osoba zbog njihovih stavova ili političkog djelovanja, a sukobi oko neriješenog 'nacionalnog pitanja' sve više izlaze na površinu (*Violations of the Helsinki Accords: Yugoslavia, 1986.*, str. 1).⁶

Prema podacima Međunarodne helsinške federacije za ljudska prava, u raznim se zatvorima diljem Jugoslavije sredinom osamdesetih godina 20. stoljeća još uvijek nalazi 1.100 do 1.300 osoba koje su zatvorene iz političkih raz-

6

U uvodnom dijelu izvještaja Međunarodne helsinške federacije o stanju ljudskih prava u Jugoslaviji 1986. godine stoji: "Although there has been a gradual trend towards greater media freedom and free public discussion in recent years, these improvements have been offset by increases in book bannings, poor prison conditions for political convicts, police and prison administration brutality, and allegations of the misuse of psychiatry. Most troubling for Yugoslavia's multi-national society is severe ethnic and religious discrimination."

loga, ponajprije zbog 'verbalnog delikta'.⁷ Usporedbe radi važno je istaknuti kako je gore navedena brojka političkih zatvorenika veća od broja političkih zatvorenika u Čehoslovačkoj, Mađarskoj i Poljskoj zajedno. Po riječima jednog nezavisnog intelektualca, Jugoslavija je tijekom osamdesetih postala zemlja 'diskretne i vrlo efikasne represije' (usp. isto). Iz spomenutog ali i drugih izvještaja o stanju ljudskih prava u Jugoslaviji proizlazi kako je brojka političkih zatvorenika – uglavnom osuđenih zbog raznih oblika 'verbalnog delikta', tj. prekršaja koji po raznim međunarodnim konvencijama o ljudskim pravima čvrsto spadaju unutar područja slobode izražavanja – čak i tijekom osamdesetih bila znatno veća no što bi se dalo slutiti iz opće percepcije o Jugoslaviji kao najprogresivnijoj zemlji 'istoka'. U svojoj namjeri da održi političku vlasti i postojeće državno uređenje, državni je aparat provodio represivne mjere nad raznim grupama za koje je držao da mogu podijeliti društvo ili predstavljati izazov (*Violations of the Helsinki Accords: Yugoslavia, 1986.*, str. 2).⁸

Dileme unutar Helsinškog pokreta i demokratske promjene

Unutar Helsinškog pokreta postojale su, od samih početaka, određene dileme vezano za područje i ciljeve djelovanja ali i značajne svjetonazorske razlike. U tom je smislu, važno istaknuti kako su u helsinškim odborima Istočne Europe i Sovjetskog Saveza vrlo često zajedno djelovali deklarirani nacionalisti koji su težili oživotvorenju nezavisnosti pojedinih republika federalnih država (Jugoslavije, Sovjetskog Saveza i Čehoslovačke) i kritičari autoritarnih režima koji su zagovarali demokratizaciju uz očuvanje teritorijalnih okvira postojećih federalnih država. Drugim riječima, u helsinškim odborima okupilo se disidenata i kritičara režima s desne i lijeve strane političkog spektruma. U praksi, takva je pojavnost dovela do približavanja aktivista koji su bili na suprotnim stranama u nekim prošlim vremenima ali i do zajedničkog rada osoba koje su oko nezanemarivog broja značajnijih društvenih pitanja imale različita stajališta. Pri analizi istaknute pojavnosti moramo se podsjetiti kako na načelnoj razini iskonska borba za ljudska prava ne bi smjela imati

7

Izvještaj IHF-a o kršenjima ljudskih prava u Jugoslaviji, ali i drugi izvještaji na istu temu, jasno pokazuju da su politički zatvorenici uglavnom kažnjavani zbog verbalnog delikta koji se u velikoj većini slučajeva odnosio na iskazivanje nacionalizma različitog predznaka. Pojedinačni podaci pak sugeriraju da je najveći broj bio kosovskih Albanaca osuđenih zbog separatističkih tendencija, zatim se radilo o hrvatskim nacionalistima, dok je nešto manji bio broj srpskih i drugih nacionalista, te muslimanskih fundamentalista. Međutim, važno je istaknuti da je u nekim slučajevima pjevanje 'krive' pjesme bilo sasvim dovoljno za zatvorsku kaznu.

8

U izvještaj IHF-a nadalje stoji: "Such groups include those who criticize the state's policies and actions, those who assert their religious individuality, and those who seek independence or enhanced autonomy from the federation for their people and their historic territory."

politički predznak, tj. da ljudska prava u svojoj biti nisu ni lijeva ni desna. Unatoč tomu što se čak u razvijenim demokracijama današnjice napori vezani za temeljna građanska i politička prava još uvijek prečesto vežu za desnu, a napori vezani za socijalna i radna prava za lijevu političku opciju, iskonska borba za ljudska prava pretpostavlja dosljedno zalaganje za sve tri generacije ljudskih prava (Buergenthal, 1997.).⁹

Na tragu navedenoga, posljednji stavak načela VII. *Završnog helsinškog akta* poziva na načela *Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima* (usp. isto, str. 150), te time stvara obvezu poštivanja svih prava koja se u njoj navode. Međutim, dobar dio država zapada nastavio je ignorirati važnost poštivanja radnih i socijalnih prava (uz čase izuzetke, primjerice zemlje skandinavskeg područja), dobar dio država istoka nastavio je sustavno kršiti temeljna građanska i politička prava. Kada je riječ o Helsinškom pokretu, fokus aktivnosti većine helsinških odbora ipak je bio na zaštiti temeljnih građanskih i političkih prava, dok se socijalna, radna i ekonomska prava po prvi puta spominju kao područje od interesa u izvještaju s godišnje skupštine Međunarodne helsinške federacije održane u studenom 2005. u Budimpešti (*Report*, Bellagio, 1982., str. 14).

Kada je riječ o svjetonazorskim razlikama i dilemama vezanim uz ciljeve djelovanja Helsinškog pokreta one su se pojavile već na osnivačkoj konferenciji Međunarodne helsinške federacije za ljudska prava u Bellagiu. Tijekom rasprave Gaetano Arangio-Ruiz istaknuo je svoj dojam o bliskosti pojedinih aktivista helsinških odbora sa anti-komunističkim stavovima i aktivnostima država iz kojih su dolazili (usp. Zakošek, 1993.). Kako bi se došlo do ozbiljnijih spoznaja oko pitanja povezanosti aktivista pojedinih helsinških odbora sa anti-komunističkom orijentacijom vanjske politike Sjedinjenih Američkih Država i drugih zemalja Zapadne Europe bilo bi potrebno provesti zasebnu, dublju analizu tog pitanja. Za svrhu ovog članka valja imati na umu činjenicu da su mnogi članovi helsinških odbora zapadnih zemalja bili direktno involvirani u aktivnosti političkih stranaka u svojim zemljama (Norveška, Nizozemska, SAD, itd.) ili pak indirektno povezani s predstavnicima vlasti. Istaknuta spoznaja ne bi nas trebala dovesti do zaključka da su pojedini predstavnici helsinških odbora u stvari bili agitatori vanjskih politika svojih zemalja, ali nam ukazuje na još jedan kanal koji su zapadni diplomati mogli koristiti ili pokušati koristiti za promoviranje tih aktivnosti Međunarodne helsinške federacije koje su bile u skladu s njihovim vanjsko-političkim ciljevima. Daka-ko, sasvim je sigurno da su vodstva Sovjetskog Saveza i drugih zemalja Istočne Europe na nešto drugačiji način pokušala djelovati na aktivnosti 'svojih' helsinških odbora, pa tako i na opće usmjerenje cijele Međunarodne helsinške federacije.

Prethodno je spomenuta činjenica kako su u mnogim helsinškim odborima zajedno djelovali kritičari autoritarnih komunističkih/socijalističkih re-

žima s ljevice, te razni zagovornici nacionalnog osamostaljenja pojedinih republika, tj. područja tadašnjih federalnih država. U jugoslavenskom kontekstu zanimljivo je istaknuto kako je Hrvatski pododbor Jugoslavenskog helsinškog odbora vodio donedavni predsjednik Sabora Vladimir Šeks, dok su istaknuti članovi bili i Žarko Puhovski, član Praxisa i jedan od inicijatora UJDI-a i Franjo Tuđman, prvi predsjednik nezavisne Hrvatske. Tijekom kasnih osamdesetih tako svjetonazorski raznolik Jugoslavenski helsinški odbor, uključivši i njegov Hrvatski pododbor, javno je reagirao u nizu slučajeva kršenja ljudskih prava. Međutim, u razdoblju pada Berlinskog zida i procesa urušavanja komunističkih/socijalističkih režima diljem Istočne Europe i Sovjetskog Saveza, svjetonazorske razlike između članova/ica Jugoslavenskog helsinškog odbora dovode do njegova gašenja, istodobno se ubrzava proces osamostaljenja Slovenije i Hrvatske, a potom i drugih republika bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Međutim, za razliku od mirne Baršunaste revolucije i još mirnijeg razdvajanja Češke i Slovačke Republike, proces raspada bivše SFRJ obilježen je najgrubljim kršenjima ljudskih prava i serijom krvavih ratova.

Krvavi raspad Jugoslavije i najgrublja kršenja ljudskih prava

Proces urušavanja autoritarnih jednostranačkih komunističkih/socijalističkih režima diljem istočne Europe i Sovjetskog Saveza, te postupna uspostava višestranačke demokracije i tržišne privrede bio je popraćen nizom sukoba i krvavih ratova na području od Hrvatske do Kavkaza. Međutim, u razdoblju ranih devedesetih godina proteklog stoljeća najgrublja kršenja ljudskih prava – masovna bombardiranja, sustavno ubijanje i protjerivanje civila u okviru krvavih kampanji 'etničkog čišćenja' i uspostava prvih koncentracijskih logora na tlu Europe od razdoblja Drugog Svjetskog rata – dogodila su se kroz seriju ratova upravo na području bivše Jugoslavije. U okviru ovog članka nije moguće podastrijeti ozbiljniju analizu direktnih uzroka raspada Jugoslavije i ratova koji su uslijedili. Međutim, potrebno je istaknuti kako je rast moći Slobodana Miloševića bio koban za 'drugu Jugoslaviju'. Drugim riječima, nakon preuzimanja vodstva u Komunističkoj partiji Srbije, Milošević je započeo proces čiji je cilj bio da službeni Beograd dodatno poveća svoju moć nad ostalih republikama i pokrajinama bivše Jugoslavije. Nakon što su se vodstva komunističkih partija Slovenije i Hrvatske suprotstavile procesu jačanja hegemonije Srbije u okvirima tadašnje Jugoslavije, Milošević sve više prihvaća zov osnaženih i već dobro podgrijanih nacionalističkih sentimenta u Srbiji.

S obzirom na to da su šanse za uvođenjem višestranačke demokracije u jugoslavenskom kontekstu svakim danom bivale sve manje, 1990. godine je postalo jasno da su i izgledi za mirni razlaz bivših republika SFRJ na temelju

Ustava iz 1974. gotovo podjednako mali. Jugoslavenska narodna armija formalno je stala u obranu teritorijalne cjelovitosti Jugoslavije, ali u stvarnom smislu sve više postaje instrument za provedbu nove Miloševićeve velikosrpske politike. Sedmodnevni sukob u Sloveniji završava povlačenjem JNA iz te republike, ali uskoro slijede novi sukobi u Hrvatskoj. Ratni zločini počinjeni su tijekom napada na Dubrovnik, Vukovar, Škabrnju, kao i brojnim drugim mjestima diljem Hrvatske, desetine tisuća etničkih Hrvata i drugih ne-Srba biva protjerano iz svojih domova, a u ratni vjhor se uključuju i ekstremne srpske paravojne formacije. Istovremeno, pod vodstvom Franje Tuđmana u Hrvatskoj postupno jača nacionalistička politika te se pojavljuju različite vrste osvetničkih akcija prema etničkim Srbima i drugim politički nepodobnim građanima.

U kontekstu ovog članka važno je sagledati dosege utjecaja različitih sudionika Helsinškog pokreta. Pri tome valja imati na umu da iskustvo ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini pokazuje kako:

"(...) upravo uvjeti raspada država dovode do najstrašnijih kršenja ljudskih prava, koja daleko nadmašuju čak i uobičajenu situaciju međudržavnog rata. To nije slučajno. Ljudska prava mogu se djelotvorno štititi samo unutar funkcionirajućeg državnog poretka" (Zakošek, 1993., str. 6).

U situaciji postupnog raspada svih institucija nekadašnje savezne države i dugotrajnog procesa uspostave zakonskih, institucionalnih i drugih pretpostavki za funkcioniranje novih samostalnih država, prostor za kršenja ljudskih prava znatno je povećan. Kada već nisu uspjeli pridonijeti sprječavanju rata i ratnih stradanja, osnovni je cilj mirovnih inicijativa i organizacija za ljudska prava postao pokušati spriječiti daljnja kršenja ljudskih prava te makar evidentirati najgrublja kršenja ljudskih prava neovisno o nacionalnosti, rasi, vjeroispovijesti ili drugoj pripadnosti kako žrtve tako i počinitelja. U tom smislu valja istaknuti kako za vrijeme najžešće faze rata u Hrvatskoj nije osnovan odbor za promatranje provedbe *Završnog helsinškog akta*, te su druge domaće i strane nevladine organizacije za ljudska prava i pojedinci preuzeli zadatak izvještavanja o svakodnevnim kršenjima ljudskih prava.

U razdoblju kada su građani/ke Hrvatske prvenstveno bili žrtve jedinica JNA i paravojskih formacija koje su stavljene u funkciju agresivne nacionalističke politike Slobodana Miloševića, bilo je izuzetno teško ukazati na ekcese i zločine do kojih je dolazilo 'u vlastitom dvorištu'. Stoga, Zakošek zaključuje:

"Za Hrvatsku javnost od velikog je značenja da se s jedne strane suoči sa savjesno prikupljenim činjenicama (a ne mitovima ili glasinama) o zločinima što su ih počinili srpski ekstremisti i savezna vojska na tlu Hrvatske, a s druge strane i da razotkrije i osudi sve takve slučajeve koji su počinjeni s hrvatske strane" (isto, str. 7).

U uvodnom osvrtu na politički kontekst unutar kojeg je sastavljen izvještaj Helsinški Watcha o stanju ljudskih prava u bivšoj Jugoslaviji tijekom 1990. godine, stoji kako ova organizacija: "(...) ne zauzima stav o tome bi li Jugoslavija trebala ili ne ostati jedna zemlja, federacija, konfederacija ili neko

drugo političko uređenje. Naša briga je da se ljudska prava svakog pojedinca poštuju bez obzira na politički sistem" (isto, str. 14). Kada je riječ o djelovanju domaćih nevladinih organizacija u razdoblju od 1990. do 1993. godine najznačajniji doprinos u zagovaranju mira, te suprotstavljanju zločinima neovisno o nacionalnoj pripadnosti, dala je Antiratna kampanja Hrvatske. Aktivisti Antiratne kampanje Hrvatske često su bivali podvrgnuti prijetnjama i raznim oblicima 'govora mržnje' zbog svojih aktivnosti. Nakon što je 1992. u svojstvu promatrača sudjelovao na godišnjoj skupštini Međunarodne helsinške federacija za ljudska prava, Ivan Zvonimir Čičak zajedno sa grupom uglednih javnih osoba, 31. ožujka 1993., osniva Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava.

Nastanak i djelovanje Hrvatskog helsinškog odbora za ljudska prava

U svojem osnivačkom obraćanju Međunarodnoj helsinškoj federaciji za ljudska prava 31. ožujka 1993. članovi/ice HHO-a ističu kako će: "(...) neovisno o međusobnim svjetonazorskim, nacionalnim, političkim i drugih razlikama, zajedno djelovati na zaštiti i promicanju ljudskih prava u Hrvatskoj", te kako žele: "(...) pomoći najprije zaštititi, a bude li moguće i promicati i proširiti ljudska prava u Hrvatskoj" (Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava: Dokumenti, 2003., str. 17). Nadalje, u tom se *Pismu o namjerama* upućenom IHF-u, prepoznaje posebna važnost rada na području ljudskih prava u ratnim okolnostima, kao i da primjena načela ljudskih prava u Hrvatskoj:

"(...) znači prije svega stalno i neumorno inzistiranje na jednakopravnosti svih građana Hrvatske, neovisno o njihovim etničkim, vjerskim, socijalnim, političkim i drugih različitostima. To pak znači posebnu brigu za prava manjina svih konstitucijskih tipova" (isto).

Upravo zbog svojeg inzistiranja na jednakopravnosti svih građana Hrvatske, članovi/ice odbora imali su brojne probleme i doživjeli mnoge neugodnosti. Dok Nenad Zakošek smatra kako u ratu ljudska prava pojedinaca bivaju podređena interesu kolektiva (Zakošek, 1993., str. 7), Žarko Puhovski zaključuje kako je ratni napad na Hrvatsku učinio ljudska prava relativnom vrijednošću za gotovo sve društvene segmente. Puhovski nastavlja:

"Nasuprot disidentskim iskustvima iz starog režima – koja su bila bitno označena neprijateljstvom države, partije, službenih glasila, ali i čestim (premda uglavnom diskretnim) znakovima podrške socijalne okoline – u devedesetima zastupnici zaštite ljudskih prava sviju su nerijetko nailazili na neprijateljstvo upravo u socijalnoj okolini" (Puhovski, 2003., str. 12).

Članovi utemeljitelji Hrvatskog helsinškog odbora za ljudska prava hrvatskoj su se javnosti obratili već dan nakon *Pisma o namjerama* upućenog Međunarodnoj helsinškoj federaciji. U svojoj pristupnoj izjavi osnivači objavljuju kako je u Zagrebu 1. travnja 1993. ustrojen Hrvatski helsinški odbor za

ljudska prava.¹⁰ U pristupnoj izjavi, koju je za HHO potpisao član zadužen za vezu s javnošću – Božidar Novak, uvodno je istaknuto kako je nakana osnivača odbora "(...) djelovati na zaštiti i promicanju ljudskih i građanskih prava u skladu i na temelju načela Završnog akta Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji održane u Helsinkiju 1975. godine" (*Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava: Dokumenti*, 2003., str. 18). Gotovo dvadeset godina nakon potpisivanja *Završnog helsinškog akta* u samostalnoj Hrvatskoj osniva se odbor građana/ki koji će nadzirati do koje mjere hrvatske vlasti poštuju odredbe *Helsinškog akta* vezane za ljudska prava.

Tijekom proteklih 15 godina svojega djelovanja u Hrvatskoj povezanost HHO-a s cjelokupnim Helsinškim pokretom, dala je tom odboru dodatnu snagu pred tadašnjim vlastima ali i hrvatskim društvom općenito. U tom smislu vrlo je značajno da je iskustvo Hrvatskog helsinškog odbora iz ratnog i poratnog razdoblja još jednom ukazalo na povijesnu snagu *Završnog helsinškog akta* kao jednog od najznačajnijih dokumenata druge polovice dvadesetog stoljeća. Vrlo brzo nakon svog osnivanja u proljeće 1993., HHO je postao utjecajna organizacija za zaštitu ljudskih prava. Kroz svoj rad na direktnoj zaštiti ljudskih prava HHO je pomogao više od 20.000 pojedinaca, educirao stotine policajaca, sudaca i novinara o ljudskim pravima, dokumentirao najteža kršenja ljudskih prava koja tijela državne vlasti nisu htjela dokumentirati, te kroz svoje izjave i druge aktivnosti dao ključni doprinos promociji ideje ljudskih prava i afirmaciji vrijednosti civilnog društva u suvremenoj Hrvatskoj. Unatoč tomu što javno djelovanje HHO-a nije spriječilo nova najgrublja kršenja ljudskih prava do kojih je došlo tijekom vojno-redarstvenih operacija Bljesak i Oluja, HHO je spomenuta najgrublja kršenja ljudskih prava istražio i dokumentirao, te na taj način dao ključni doprinos procesu suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj.

Sveukupno gledano, unatoč značajnim posrtanjima i padovima – unutarnjim sukobima, prodorima sigurnosnih službi i razdoblja izolacije Odbora u kojima je uobičajena suradnja s drugim organizacijama civilnog društva bila prekinuta – u petnaest godina svojeg djelovanja Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava učinio je mnogo za zaštitu i promociju ljudskih prava u Hrvatskoj. Kao što je bio slučaj s drugim uspješnim helsinškim odborima, HHO nije uspio spriječiti sustavna kršenja ljudskih prava u ratnom i poratnom razdoblju ali ih je uspio precizno zabilježiti i javno osuditi, protivno stavu ne samo državnih vlasti već i većeg dijela društva. U tom smislu, uspješni helsinški odbori u javnom su prostoru djelovali kao svjetionici stava da svi ljudi imaju svoja prava neovisno o svojoj nacionalnoj, vjerskoj ili bilo kojoj drugoj pripadnosti, tj. neovisno o tome jesu li dobri ili loši, lijevi ili des-

10

Članovi utemeljitelji HHO su: Izet Aganović, Slobodan Budak, Ivan Zvonimir Čičak, Ante Gavranović, Daniel Ivin, Dražen Kalogjera, Katarina Kruhonja, Josip Kulušić, Peter Kuzmić, Slobodan Lang, Zoran Lukić, Mladen Maloča, Sulejman Mašović, N.N. (Knin), Jovan Nikolić, Božidar Novak, Drago Pilsel, Žarko Puhovski, Bono Zvonimir Šagi, Miko Tripalo, Dubravka Ugrešić, Zvezdana Znidaršić-Begović.

ni, bogati ili siromašni. Vjerodostojno zagovarajući ovakav stav u teškim vremenima stvarni su dosezi Helsinškog pokreta još uvijek teško mjerljivi, ali zasigurno veliki.

Literatura

- Bloed A. *The Conference on Security and Co-operation in Europe, Analysis and Basic Documents, 1972 – 1993*. Kluwer Academic Publisher, Dordrecht, 1993.
- Buergenthal, T. *Međunarodna ljudska prava u sažetom obliku*. Preveo Miomir Matulović, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, Zagreb, 1997.
- Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava: Dokumenti 1993. – 2003.*, HHO, Zagreb, 2003.
- Puhovski, Žarko. Predgovor, u: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava: Dokumenti 1993. – 2003., HHO, Zagreb, 2003.
- Rat i ljudska prava na prostoru bivše Jugoslavije: dokumenti Amnesty Internacionala i Helsinki Watcha: od višestranačkih demokratskih izbora 1990. do rata u Bosni i Hercegovini* Antiratna kampanja Hrvatske, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Zagreb, 1993.
- Report International Citizens Helsinki Watch Conference*, Bellagio, 1982.
- Violations of the Helsinki Accords: USSR*. International Helsinki Federation for Human Rights, Vienna, 1986.
- Violations of the Helsinki Accords: Yugoslavia*. International Helsinki Federation for Human Rights, Vienna, 1986. str. 1.
- Vukadinović, R. *Evropska sigurnost i suradnja*, Globus, Zagreb, 1976.
- Zakošek N. Predgovor, u: *Rat i ljudska prava na prostoru bivše Jugoslavije: dokumenti Amnesty Internacionala i Helsinki Watcha: od višestranačkih demokratskih izbora 1990. do rata u Bosni i Hercegovini*. Antiratna kampanja Hrvatske, Centar za mir, nenasilje i ljudska prava, Zagreb, 1993.

Summary

Helsinki Movement and its Reach: From the Cold War to Contemporary Croatia

Starting with the initial Soviet enthusiasm with the idea of an all-European security organization, years of negotiations at the inter-state level eventually lead to a document which allowed citizens of the signatory states to monitor how their governments implement the obligations they accepted. By signing the Helsinki Final Act the Eastern-bloc states also for the first time "accepted" the notion that human rights are not exclusively an internal affair of each state. The Helsinki Act offi-

cially established the first international organization that brought together representatives of leading states of the "capitalist west" and the "communist east". At the same time, the Helsinki Act encouraged numerous dissidents and human rights activists in closed societies of Eastern Europe and the Soviet Union, leading to the establishment of citizen-based Helsinki monitor organizations with the main task of monitoring the degree to which their governments' implement commitments in the field of human rights. A few years later, in the fall of 1982, a mechanism for the coordination of the efforts of established Helsinki committees at the international level was formed – the International Helsinki Federation for Human Rights.

Throughout the period of the nineteen seventies and eighties the activities of Helsinki Committees in Eastern Europe, and to some degree in the Soviet Union as well, started to develop as did the activities of other cultural, ecological and pacifist groups and individual dissidents. By expanding the space of freedom and advocating the protection of basic human rights, these civic initiatives substantially contributed to the dismantlement of one-party communist/socialist regimes. In this context, the Final Helsinki Act served as a powerful leverage for the efforts of human rights activists. The dissolution of the Eastern bloc, simultaneously lead to the intensification of inter-ethnic conflicts throughout the region. While the Yugoslav Helsinki Committee dissolved together with the former Yugoslavia, the existing government (CSCE – OSCE) and non-government Helsinki based mechanisms were not capable of preventing the most severe human rights violations from taking place throughout the former Yugoslavia. Recognizing the need to protect and advocate for the rights of all citizens of Croatia regardless of their belonging, on March 31, 1993 the Croatian Helsinki Committee for Human Rights (CHC) was established. Despite numerous difficulties, in the last fifteen years the Croatian Helsinki Committee became the key place for human rights protection in contemporary Croatia. Therefore, the main aim of this article is to highlight the important role as well as the limitations of the Helsinki movement as a whole as well as the Croatian Helsinki Committee for Human Rights in the recent years.

Key words: Helsinki Final Act, OSCE, Helsinki movement, human rights, International Helsinki Federation for Human Rights, Croatian Helsinki Committee